

НАКАЗНЕ ГЕТЬМАНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

В Українській державі другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. козацьким звичаєм передбачалась посада наказного гетьмана – тимчасово виконуючого обов'язки гетьмана.

Інститут наказного гетьмана залишався поза увагою історико-правової науки. Коротку інформацію про нього знаходимо лише у роботі М.С. Слабченка [1 с.50].

Наказне гетьманство в кінці ХVІ ст. у реєстровому козацькому війську впровадила Польща. Польське законодавство передбачало призначення і звільнення наказного коронним гетьманом. Можливо, що вперше польський уряд в 1578 р. наказним гетьманом призначив Я.Оришовського, він підписувався «поручник запорозьких козаків» [2, с.76].

На польський зразок у Запорозькій Січі існувала посада наказного кошового отамана, його призначав кошовий отаман або обирала січова козацька рада. Наказний кошовий отаман тимчасово виконував обов'язки кошового, коли той покидав територію Січі [3, с.177].

У першій половині ХVІІ ст. у реєстрових козаків за запорозьким звичаєм утвердилось формування посади наказного гетьмана шляхом призначення гетьманом або в результаті виборів військовою радою. У своїй діяльності наказні гетьмани керувались польським законодавством та козацькими звичаями.

В Українській державі наказного гетьмана за звичаєм обирала загальновійськова рада або призначав «совершенний» гетьман. На посаду наказного гетьмана могли претендувати генеральні старшини і полковники. На вибори загальною військовою радою кандидатів у наказні гетьмани мали право висувати козаків. Але починаючи з кінця 50-х років ХVІІ ст. кандидатуру наказного пропонувала старшина. Вибори наказного гетьмана санкціонував генеральний уряд. За звичаєм процедура виборів наказного загальною військовою радою принципово не відрізнялась від виборів повновладного гетьмана [4, с.487].

Вибори наказного гетьмана загальною військовою радою відбулись в 1651 році під Берестечком. Рада обрала наказним кропивенського полковника Ф. Джемалія, а згодом – кальницького полковника І.Богуна [5, с.292]. У серпні 1657 року в Чигирині загальновійськова рада наказним гетьманом обрала І.Виговського [6, с.217; 7, с.92]. В 1658 році неповна загальновійськова рада під Варвою наказним обрала полковника І.Безпалого.

Неповна козацька рада в Козельці 1662 р. наказним гетьманом обрала прилуцького полковника Я.Сомка [8, с.84; 9, с.14-15]. Після цього до кінця ХVІІ ст. вибори наказного гетьмана загальною військовою радою не проходились.

Іноді наказного гетьмана обирала рада старшин. Але ініціював вибори і пропонував кандидатуру наказного, як правило, гетьман. Рада старшин завжди підтримувала запропоновану кандидатуру наказного, а отже, вибори носили формальний характер. По суті наказного призначав гетьман, а рада

старшин лише схвалювала це призначення. Так, наприклад, в 1671 р. рада старшин наказним гетьманом обрала брата Д.Многогрішного – Василя.

Необхідність військового і адміністративного управління змушувала гетьманів, керуючись звичаєм, постійно звертатись до призначення наказних.

Б.Хмельницький призначав наказним гетьманом генерального обозного І.Черняту, генеральних осавулів Д.Лисовця та В.Томиленка, гадяцького полковника К.Бурляя, київських полковників М.Кричевського та А.Івановича, ніжинських полковників Д.Нечая та І.Золотаренка [10, с.22-23; 11, с.39-40, 42-48]. Досить часто наказних гетьманів призначали І.Брюховецький, Д.Многогрішний, І.Самойлович та І.Мазепа.

Гетьмани не могли допустити поширення виборів наказних загально-військовою радою та радою старшин, тому що це загрожувало їхній владі, але вони не могли взагалі відмовитись від призначення наказних.

Наказного гетьмана затверджував на посаді повновладний гетьман. Він вручав наказному гетьманські клейноди, а при необхідності універсал, що визначав його повноваження. Якщо посада гетьмана була вакантною, клейноди наказному вручала рада, яка його обирала. Повновладні гетьмани відмовлялись визнати наказних обраних загальновійськовою радою без санкції генерального уряду. Не було затверджено обраних радою наказних гетьманів І.Безпалога та Д.Сомка.

В окремих випадках наказні гетьмани звертались із проханням про їх затвердження до царського уряду, як, наприклад, Я.Сомко. Проте Росія не брала на себе право затверджувати наказних гетьманів.

Наказне гетьманство носило тимчасовий характер – «гетман на тот час». Правління наказного гетьмана встановлювалось на період, коли посада повновладного гетьмана залишалась вакантною, на час, коли гетьман не міг виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, на час, коли гетьман покидав столицю, на період військового походу.

Здебільшого наказне гетьманство встановлювалось на декілька днів. І тільки зрідка наказні гетьмани виконували свої обов'язки впродовж кількох місяців і навіть кількох років. Так, І.Безпалий був наказним гетьманом майже рік, Я.Сомко майже три роки, Д.Многогрішний близько півроку.

Наказний гетьман припиняв виконання своїх функцій за рішенням «совершеного» гетьмана, або за постановою загальної військової ради чи ради старшин. Однак на практиці наказних гетьманів, як правило, звільняв повновладний гетьман.

За звичаєм право судити наказного гетьмана належало загальній військовій раді та раді старшин. Але фактично наказних судили гетьмани. Так, в 1668 р. І.Брюховецький виніс смертний вирок наказному гетьманові Я.Сомку.

Отже, наказне гетьманство в другій половині XVII ст.втратило ті демократичні принципи, які передбачались козацьким звичаєм.

Повноваження наказного гетьмана визначались тими обставинами, в зв'язку з якими його було призначено або обрано. Найширші повноваження отримував наказний обраний радою на період, коли посада гетьмана залишалась вакантною. Він виконував (дикції головуєчого під час засідань

загальновійськової ради і ради старшин, очолював генеральний уряд. Наказному гетьманові підпорядковувались генеральні старшини і полковники. Але наказному гетьманові належали значно вужчі повноваження порівняно із «совершеним» гетьманом. Він не мав права скликати загальну військову раду. Управління країною наказний повинен був здійснювати разом із радою старшин і радою генеральної старшини та під їх контролем. Універсали гетьмана «на тот час» затверджувала рада старшин або рада генеральної старшини. Наказний гетьман не мав права призначати та звільняти старшину, розпоряджатись земельним фондом і фінансами, здійснювати судочинство [1, с.50].

Наказний, призначений «совершеним» гетьманом, підпорядковувався безпосередньо гетьманові та узгоджував з ним свої рішення. Гетьман мав право скасувати будь-яке рішення наказного.

Відносно широкі адміністративні, військові і судові повноваження повновладний гетьман делегував наказному, призначеному для управління частиною території країни. Так, Б.Хмельницький в 1656 р. для управління визволеною територією Західної України наказним гетьманом призначив київського полковника А.Ждановича. Універсал Б.Хмельницького за 1657 р. частково визначав його повноваження [12, № 153, с.218-219]. В 1660 р. Ю.Хмельницький наказним гетьманом Лівобережної України призначив прилуцького полковника Я.Сомка, а П.Дорошенко в 1663 році – генерального осавула Д.Многогрішного.

Наказний призначений повновладним гетьманом на час, коли той не міг виконувати свої обов'язки або тимчасово залишав столицю забезпечував функціонування установ генерального уряду та здійснював поточне, адміністративне управління. Він не мав право приймати важливі військово-політичні рішення.

З вересня по грудень 1665 року під час перебування І. Брюховецького в Москві обов'язки наказного гетьмана виконував переяславський полковник Д.Срмоленко. Він користувався широкими військовими, адміністративними, фінансовими повноваженнями [13, №2, с. 29; №17, с.61], листувався з царем [14, №141, с.307-308]. Але найважливіші справи наказний узгоджував з повновладним гетьманом або відкладав їх вирішення до його повернення [14, №2, с. 28-29].

Такими повноваженнями наказного гетьмана в 1671 р. користувався генеральний обозний П.Забіла, коли Д.Многогрішний виїжджав до Києва [15, с.143]. На час коли І.Мазепа покидав Батурин в 1690 р. обов'язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя С.Прокопович, а у 1702 і 1707 рр. – генеральний суддя В.Кочубей [15, с. 155].

Наказному, що призначався для проведення військової операції, гетьман надавав виключно військові повноваження. Як правило, наказний гетьман командував частиною козацького війська – кількома полками.

В 1651 р. Б.Хмельницький «ясаулу своєму Демке дал знамя й булаву, що быть ему вторым гетманом й послал за Потоцким й Комаровским, а с ним послал 60000 козаков й до 30000 нагайских татар» [16, №318, с.448].

Для проведення азовських походів І.Мазепа наказними гетьманами призначав генерального хорунжого Ю.Лизогуба, полтавського полковника І.Іскру, чернігівського полковника Я.Лизогуба.

Наказні гетьмани виконували дипломатичні доручення – очолювали козацькі посольства до іноземних держав. За наказом повновладного гетьмана наказні А.Жданович та І.Золотаренко в 1655-1657 рр. проводили переговори або направляли для їх проведення власних представників [17, с.227, 238].

Нерідко наказні гетьмани перевищували свої повноваження, намагались розширити владу, домагались повного гетьманства. Так, загальновійськова рада в серпні 1657 року І.Виговському надала повноваження наказного гетьмана – «на тот час», поки зможуть Юрій [18, с. 76]. Спочатку він титулував себе «чигиринським гетьманом» і продовжував виконувати обов'язки генерального писаря [16, с.217], а отже, визнавав свої повноваження як наказного гетьмана. Проте згодом І.Виговський став діяти як повновладний гетьман, а за результатами Переяславської ради 1658 року царський уряд визнав його гетьманство юридичне. Миргородський полковник Г.Лесницький на початку серпня 1657 р. після смерті Б.Хмельницького, будучи наказним гетьманом, тиждень відмовлявся повернути генеральному урядові булаву і бунчук [17, с.91].

Наказний гетьман І.Безпалий не визнавав владу І.Виговського та за допомогою Росії намагався стати повновладним гетьманом [18, №97, с.293]. Прагнення І.Безпалого взяти на себе якомога ширші повноваження стало причиною того, що царський уряд в ст.12 Переяславської угоди 1659 р. заборонив йому без дозволу царя судити старшину [19, №262, с.498].

Відмовився визнавати владу Ю.Хмельницького призначений ним наказний гетьман Лівобережної України Я.Сомко. Йому повністю підпорядковувались всі лівобережні полки, він скликав загальновійськову раду та раду старшин, сформував власну адміністрацію. Щоб домогтись від Росії визнання свого гетьманства, Я.Сомко склав присягу на вірність цареві.

Наказний гетьман Д.Многogrішний в 1668 р. вийшов із-під влади П.Дорошенка. Він проголосив себе «сіверським гетьманом», сформував власний генеральний уряд, видавав універсали [20, №77, с.122].

Отже, наказне гетьманство за умов політичної боротьби за владу несло потенційну загрозу повновладному гетьманові. Тому гетьмани не могли допустити його розвитку.

Б.Хмельницький не призначав наказними тих старшин, які, на його думку, могли претендувати на повне гетьманство. Так, полковник Ф.Джеджалій, боячись гніву Б.Хмельницького, в 1661 р. погодився прийняти наказне гетьманство від козацької ради тільки на кілька днів [21, № 215, с.545]. І.Самойлович та І.Мазепа призначали наказними тільки найдовірніших старшин або родичів. Наказних гетьманів для управління окремою територією держави, наприклад, Правобережною Україною, вони не призначали взагалі, навіть якщо в цьому виникала потреба.

Після періоду активної боротьби за гетьманство кінця 50-х і 60-х років XVII ст., виборів наказного гетьмана починає уникати старшина. Так, в

період міжгетьманування 1672 р. виконуючий обов'язки глави генерально-го уряду П.Забіла не був обраний наказним гетьманом.

Таким чином, інститут наказного гетьманства – результат розвитку національної державно-правової традиції українського народу, один із самобутніх інститутів державної влади України. Йому належала помітна роль в організації влади Української держави другої половини XVII ст.

Список літератури: 1. Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII ст.(Конспект лекций). Одесса, 1918. 2. Мищик Ю.А., Тарасенко І.Ю. До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1994. 3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах / Ред. кол. П.С. Сохань та ін. К., 1990. Т.1. 4. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. Матеріали и исследования. М., 1994. 5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П.С. Сохань та ін. Т. 9. Кн. 1. Роки 1650-1654. К., 1996. 6. Мищик Ю.А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. К., 1994. 7. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна: 36. наук. праць / Під ред. В. А. Смолія. К., 1994. Вип.1. 8. Літопис Самовидця. Джерела з історії України / Ред. кол. Д.Д. Скаба та ін. К., 1971. 9. Востоков А. Козелецкая рада 1662 года. М., 1886. 10. Сергійчук В. Козацька старшина // Наука і суспільство. 1990. №4. 11. Апанович О.М. Восне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників // Укр. іст.журн. 1995. № 4. 12. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. Матеріали до українського дипломатію. Серія 1 / Упор. І.Крип'якевич, І. Бутич / Ред. кол. В. Смолій та ін. К., 1998. 13. Акты ЮЗР. 1665-1668. СПб., 1869. Т.6. 14. Акты ЮЗР. 1659-1665. СПб., 1867. Т.5. 15. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Рада старшин // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. К., 1930. Вип.8. 16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собрание и изданное Археографическою комиссиею (Далі – Акты ЮЗР). 1638-1657. СПб., 1862. Т. 3. 17. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.К., 1991. 18. Акты СПб. 1668 – 1669. СПб., 1872. Т.7. 19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 по 1675 г. СПб.: Типогр. II отд. собств. его Имп. Вел-ва канцелярии, 1830. Т.1. 20. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1663-1699. СПб., 1853. Т.5. 21. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г. г. / Ред. кол. П.П. Гудзенко и др. К., 1965.

Надійшла до редколегії 07.04.02

В.А. Ліпкан

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Передусім зазначимо, що національна ідея є складовою частиною національної ідеології, саме тому ототожнення подеколи цих понять призводить до понятійної плутанини, коли частина зміщується з цілим і навпаки. На наше переконання, слід говорити про історичну змінюваність національної ідеї, яка відображає певні прагнення нації у той чи інший історичний